

Verso

Irodalomtörténeti folyóirat

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2020/1

Szakmai védnökök
Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

A szerkesztőbizottság tagjai
Boszoki Petra
Laczkó András
Milbacher Róbert
Pálffy Eszter
Pap Balázs
Szatmári Áron

Tördelőszerkesztő
Pap Balázs

Borító
Simor Kamilla

Felelős kiadó
a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti
és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének vezetője
(7624 Pécs, Ifjúság u. 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

TARTALOM

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

S. LACZKÓ ANDRÁS	
Pénz, fukarság, alku és honszeretet	
Vörösmarty Mihály <i>Honszeretet</i> című versének értelmezési kontextusáról	9
PATONAI ANIKÓ ÁGNES	
A dandy és a házinő: a divat mint író(nő)i önkép megjelenése az 1850-es és 1860-as évek	
néhány szövegében	51
NAGY IMRE	
Dramaturgiai mintázatok a <i>Bánk bán</i> ban	75

KRITIKAI LAPOK

BÉLA BÁLINT	
Szerelmes énekek nagy elődök vonzásában	
(Balázs-Hajdu Péter, <i>Zsengék, töredékek, kétes hitelűek: A Madách–Rimay-kódexek Szerelmes</i>	
<i>énekek című füzetének versanyaga</i> , Bp., reciti, 2019.).....	101
OROSZLÁN ANIKÓ	
Az útirajztól a tudományos-fantasztikus regényig	
(Maczelka Csaba, <i>A kora újkori angol utópiák magyar története</i> , Erdélyi Múzeum Egyesület,	
Kolozsvár, 2019.).....	107

FILLÉRTÁR

BARTALIS ÁGOTA	
A murányi történet Szász Károly feldolgozásában.....	113
SZÁSZ KÁROLY	
Murány' hölgye. Költői beszély négy énekben	121

Patonai Anikó Ágnes

A dandy és a házinő: a divat mint író(nő)i önkép megjelenése az 1850-es és 1860-as évek néhány szövegében

Viselet, viselkedés és író(nő)k felé támasztott elvárásrendszer összefüggésének néhány példája az 1850-es évek végéről

Amikor a Szendrey Júliáról szóló kiállítás¹ anyagát állítottam össze többedmagammal, már jóval a válogatás megkezdése előtt biztos voltam benne, hogy az öltözködés, az anyagi kultúra megmutatása, a korabeli divat jelentőségének hangsúlyozása meghatározó, de legalábbis fontos eleme lesz a koncepciónak. Kezdetben mindezt a nemzeti divat hangsúlyozása felől képzeltem el, leginkább Lukács Anikó könyve alapján.² A látvány, a kiállított kötetek illusztrációi és a falakra került képek nem adtak ugyan átfogó képet, de a koncepcióhoz szükséges mértékben megidéztek a korszak divathoz, öltözködéshez kapcsolódó vizuális és anyagi kultúráját. Mindezek ellenére elégtelennek éreztem a kérdéskör megjelenítését, mert ebből az irányból közelítve nem tudtam a témát közvetlenül a korszak irodalmához, és leginkább a női írókhoz kötni. Úgy gondoltam, kell lennie valami más, a témát érintő, de nem kimondottan a nemzeti divat felől alkalmazható megközelítésnek.

Christine Bayles Kortsch *Dress Culture in Late Victorian Women's Fiction*³ című könyvében azt a jelenséget járja körül, amelyet az irodalom, az írás és az anyagi

1 *Ezerszer Júlia – Arcok és kérdőjelek*. Időszaki kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban, 2018. nov. 20–2019. márc. 9. Kurátorok: Patonai Anikó Ágnes és Szűts-Novák Rita. A kiállítás elsősorban a könyvtár állományában található dokumentumokra épült, kiegészítve a PIM-ből kölcsönzött relikviákkal. A kiállítás célja a születésének és halálának is évfordulóját töltő Szendrey Júlia különböző arcainak megmutatása volt: hogyan és mennyire tudott vagy akart megfelelni a költőnői, anyai, honleányi és egyéb társadalmi szerepeknek; mi köze ezeknek a róla kialakult sztereotípiákhoz, előítéletekhez, valamint igyekeztünk mindezt a kortárs magyar női írók közegeiben is elhelyezni. Szendrey Júlia máig ható inspiratív hatását érzékeltették a kiállítást díszítő, a MOME hallgatói által készített installációk. <http://www.oszk.hu/kiallitasok/ezerszer-julia-arcok-es-kerdojelek>

2 Lukács Anikó, *Nemzeti divat Pesten a 19. században*, Bp., Budapest Főváros Levéltára, 2017 (Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából, 6).

3 KORTSCH, Christine Bayles, *Dress Culture in Late Victorian Women's Fiction: Literacy, Textiles, and Activism*, Farnham, Ashgate Publishing, 2009. Ismertető: CZEFERNER Dóra, : „Tüvel és tollal” – Női önkifejezés a viktoriánus kor irodalmában, *Klió*, 2012/1, 82–85.

kultúra, az öltözködés közötti kapcsolat jelentett a 19. század angolszász nőíróinak munkásságában. Az írásokban megjelenő öltözködéskultúra kétféle szerepet is betöltött: egyfelől ezzel lehet megszólítani a női olvasókat, másfelől az írók számára is az önkifejezés és saját szerepkör meghatározásnak egyik lehetséges formáját adta. Megtaláltam tehát a keresett nézőpontot, amely felől azt vizsgáltam, a 19. század közepének néhány magyar irodalmi szövegében működött-e ugyanez a jelenség, és ha igen, hogyan.

A ruhaviselet az 1850-es, 60-as évek magyar társadalmában az illetmannak nevezett szigorú szabályrendszer része. Az öltözködés csak annyiban fejezi ki viselője egyéniségét, amennyiben az egyén ezzel mutatja meg, hogy mennyiben kíván megfelelni a vele szemben támasztott társadalmi elvárásoknak.

Az illem szabályai minden helyzetben, mindenkire vonatkoznak. Kenessey Kálmán *Egy-két őszinte szó társadalmi viszonyainkat érdeklőleg* című munkájában arról ír, hogy az íróknak erre többszörösen ügyelniük kell,

„[m]ert az író helytelen magaviseletével egy nemzet közös szent ügyét, az irodalmat veszélyezteti. [...] a gentleman író bensőleg egy karakterteljes, nevelt, művelt, s külsőleg tisztán, ízléssel, vagyis jólöltözött férfiú. [...] a ruha sok, igen sok tekintetben teszi az embert, vagyis a külső mázra, arra, hogy oly alakban jelenjünk meg, forogjunk az emberek között, minő az ő fogalmaink szerint egyedül illő egy művelt férfiúhoz, e külső mázra vagyis öltözékünkre okvetlenül figyelmet kell fordítanunk, hacsak kevesebbre nem akarunk becsültetni benső értékünknel, vagy éppen megvetteni és kerültetni. A lélek, a jellem a drágakő, s a test és a ruha az ajánló befoglalás rajta.”⁴

Hasonlóan fogalmaz ebben a kérdésben *A finom társalkodó*: „A külső illedéknek egyik fő kelléke a tiszta s izletes öltözködés. Mert sokszor a ruházatból igen találólag lehet következtetni az egyén benső jellemére; mert a lélek, jellem és erkölcs típusát legtöbbször a külsőben visszatükrözve látjuk.”⁵

Eszmefuttatását Kenessey a következővel zárja:

„Nem akarok én senkiből is, legkevésbé az íróbul dandyt csinálni, nekem az elegantiáról különben is csak az a fogalmam van, hogy hiba nélkül legyen ugyan az elegantiára igényt tartó egyéniség öltözve, de semmi feltűnő ne legyen rajta, vagyis sem a színek és formák különbféleségét ne keresse, sem homlokegyenest ellenkezőleg a fekete színben ne bujálkodjék, legalább rendes öltözetére nézve, mint va-

4 KENESSEY Kálmán, *Egy-két őszinte szó társadalmi viszonyainkat érdeklőleg*, Pest, Müller, 1857, 57.

5 *A finom társalgó: útmutatás jó társaságokban ... és más társas körökbeni udvarias beszéd, illedelmes viselet, és egyéb készség megszerzésére*, 2. bőv. kiad., Pest, Geibel, 1855 [1856!], VII. A ruhák megválasztása s tisztasága, 14–15., 14.

lami quacker. [...] a ruházat a kor igényeivel mérsékelt lépést tartó, világért sem excentrikus, tiszta, jól összeválasztott legyen a színekre nézve, mi férfinál igen könnyű dolog; szóval, hogy a benyomás, melyet az illető külső megjelenésével bárkire tesz, kedvező legyen.”⁶

Meglátása szerint a megfelelő öltözködés és viselkedés csökkenthetné a távolságot az írók és az arisztokrácia között, amelynek járulékos haszna lenne, hogy az írók végre „életszerűen” ábrázolnák az arisztokratákat.⁷

Ugyanezeket a követelményeket találjuk többek között Sasku Károly illemkönyvében,⁸ valamint a felsőbb társadalmi státuszú nőkre vonatkoztatva Wallenberg Amália grófnő *Illemtan a nőnem számára, vagy anyai tanács Julia leányomnak az erkölcsi és testi illemről* címmel, Fittler Hedvig fordításában kiadott művében. Az ízlés, a jólöltözöttség és a megfelelő viselkedés az, ami szerethetővé teszi az egyént, ezáltal az egész közösséget,⁹ vagyis az illem betartása az arisztokrata és értelmiségi nőknél még súlyosabb követelményrendszert jelentett, mint az ugyanezen társadalmi státuszbeli férfiaknál: „Legnehezebben bocsátható meg asszonynak vagy hajadonnak, ha a szokásos illem ellen vét.”¹⁰ „A férfinemnél sok oly tett nem jó komolyabb figyelem alá, mely a nőnemet a gyalázat éjjelébe dönti.”¹¹ „Az illem a testi magatartástól függ”, amely szerint a nőillem: „jó összhangzat, megnyerő és tetsző érzület törvényeinek megfelel, szelídség, szerénység, gyöngédség, lágyság, szemérem, kedves félénkség”, férfi illem pedig: bátorság, önbizalom, merészség, erő, parancsoló méltóság. „Illemesnek mondjuk, ha valaki erkölcsi személyével oly tulajdonok vannak összhangzatban, melyek attól elválhatlanok, s kell hogy sajátjai legyenek. – Ha valaki bennünk kellemetlent, visszataszítót vesz észre, jele, hogy az illem szabályainak nem felelünk meg, ez tehát illemtelen.”¹²

Eszerint lehet illemben és nem illemben öltözködni. Amália grófnő megkülönbözteti a testi és erkölcsi illemben, de a kettő elválaszthatatlan egymástól:

6 KENESSEY, *i. m.*, 59–60.

7 *Uo.*, 61–62. – Ezzel a követelménnyel nincs egyedül: „Gyakran hallani: nagy baj hogy íróink nem gentlemanek. [...] De felteszszük, hogy a főnebbi vád leginkább beszély íróink ellen van irányozva, s e téren mindenestre szükséges kellék a társas körök ismerete, s az ottani viszonyok helyes méltánylására alapított ítélet.” – MOCSÁRY Lajos, *A magyar társasélet*, Pest, Müller Ny., 1855, 51.

8 „Ezek szerint az Illendőség tudománya, röviden Illtan, arról tanít: miként kelljen az embernek magát illendően azaz úgy viselni az emberi társaságban, hogy mások előtt ne csak gyűlöletes ne, hanem inkább kedves legyen, hogy se maga se mások előtt ne legyen kénytelen magát megszégyelni.” – SASKU Károly, *Illendőségtan, vagyis A művelt és jó erkölcsű magaviselet szabályai: toldalékul életre hasznos tanúságok gyűjteménye*, Pest, Heckenast, 1854, 9.

9 Vö. például: „Illendő magaviselet nélkül kellemetlen, s annál fogva nem ér semmit a társasági élet. Valamint az egyes embereket, úgy az egész nemzeteket is, az illendő magaviselet teszi kedvessé az emberiség előtt. A ki az emberek, a népek szívét bírja, az embereket, a népeket bírja.” – SASKU, *i. m.*, Előszó, VII.

10 WALLENBURG, Amalie, Gräfin von, *Anstandslehre für das weibliche Geschlecht (magyar) Illemtan a nőnem számára, vagy Anyai tanács ... az erkölcsi és testi illemről*, ford. FITTLER Hedvig, Komárom, Szigler, 1858, 22.

11 *Uo.*, 129.

12 *Uo.*, 8.

az öltözködés a testi, a viselkedés az erkölcsi illemhez tartozik.¹³ Sasku Károly „személyi” és „cselekvési” illendőségre osztja fel az „illtant”, és élesen szembeállítja egymással az „igazi illendőséget”, illetve a „külső üres divatot és hiu miveltség-mázat”.¹⁴ Ugyanakkor elismeri, hogy bizonyos mértékig szükséges divatosnak lenni, hiszen „minél általánosabb valamely szokás vagy divat, annál inkább megütkeznek annak meg nem tartásán, megsértésén pedig meg is botránkoznak. Már pedig sok függ attól jólétünkre s boldogulhatásunkra nézve: jó szemmel néznek e reánk embertársaink a társasági életben, vagy pedig tőlünk elfordulnak.”¹⁵

Az illem előfeltételei szempontrendszerükben a következők: „eszélyesség” (legalkalmasabb módon célt érni, hogy mások hajlammal és szívélyesen viszonyuljanak hozzánk a viselkedésünk alapján), értelmi műveltség, nemesült szív, tisztult ízlés, az illemet meghatározó divatszokások ismerete: „Főképp az asszonyok és leányoktól követelik, hogy öltözetükben a korízléssel haladjanak; de csak addig, míg az erkölcsi ízlés és jobb érzelmi fogalmakkal megegyezik”.¹⁶ Sasku véleménye ebben is megegyezik a grófnőével: „A divatot azonban csak akkor kell követni, ha az nem helytelen, s az egészségnek nem ártalmas.”¹⁷ Az ízlést legjobb nem elrontani rossz regények olvasásával,¹⁸ a minőségi anyanyelvi társalgást „remekíróink, mint Kazinczy, Kölcsey, Vörösmarty, Eötvös, Jósika, Arany, stb” műveinek olvasása könnyíti meg.¹⁹ A könyv szerint szükséges mindenkinek saját magaviseletére ügyelni: „soha önfeldeközök ne legyünk”.²⁰ Aki vét az illem ellen, azt előírásában a közösség kirekesztéssel bünteti.²¹

Ez a kitétel nagyon hangsúlyosan jelenik meg a korszak irodalmi termékeiben a társadalmilag elvárt viselkedésrendszer leírásaiban. Amikor bizonyos szövegekben olyan részleteket olvasunk, mint hogy valaki valamit „önkéntelenül” tesz, akkor látszólag az ösztönös reakciók törik át azt a kulturális mázat, amelyet az illem diktál. Ugyanakkor az efféle reakciók olyan pontosan és menetrendszerűen következnek be bizonyos eseményeknél, hogy felmerülhet a gyanú, ezek is tanult és elvárt viselkedésmintákat követnek. Példaként említhetjük azt a jelenséget, amikor az erényes nő csodálatot vált ki a romlott szereplőben, vagy az eltitkolt szerelem okozta szenvedést, részvétet, a szánalom, a kétségbeesés kifejezését.

Az illó viselkedés további követelményei a mások iránti figyelem és emberismeret, erkölcsi méltóság, valamint az önbizalom.²² Amália grófnő óva int a kri-

13 *Uo.*, 9.

14 SASKU, *i. m.*, 19, VIII. – Az öltözködés Sasku rendszerében a személyi részhez tartozik.

15 *Uo.*, 10–11. – A hajviselet esetében például kimondottan a divat követésére buzdít, „ha nem helytelen”, annak érdekében, hogy „a föltűnést kerüljük”. – *Uo.*, 31.

16 WALLENBURG, *i. m.*, 173.

17 SASKU, *i. m.*, 35.

18 WALLENBURG, *i. m.*, 60–61.

19 *Uo.*, 67.

20 *Uo.*, 27.

21 „Minden efféle tettek [ti. sértés, megbántás, rágalmazás stb – P. Á.], viseletek, és szokások, rút voltak miatt utálatot, szégyent s többnyire gyalázatot vonnak az emberre, s kirekesztik őt a becsületes társaságokból.” – SASKU, *i. m.*, 3-4.

22 „Nem szükség óvnom téged a divattól, nemes érzeted, erényes indulatod, magad iránti becsülés, melyet én oly erősen beléd gyökereztettem, meg fog attól őrizni” – WALLENBURG, *i. m.*, 41.

bolintól, a fedetlen keblektől és karoktól, valamint megállapítja, hogy a külsőből igenis ítéelhetünk a belsőre.²³ Az illem követelte erények a következők: az anyanyelv ismerete, óvatos beszéd, mérték a megszólalásban, udvariasság, női kellem, szerénység, nemes bátorság. Ez utóbbi „igazi bizalom magunkhoz, mely okvetlen értéket feltételez összekötve szerénységgel”;²⁴ szemérem, őszinteség, bizalom, hallgatagság, vidorság és élénkség „kiszabott határok közt”;²⁵ kímélet, elnézés, természetesség, higgadtság, önállóság. A testi illem követelménye az is, hogy ne legyen piszkos a ruha, a test és az arc sem.²⁶ Az illem a grófnő szerint „bizonyos egyenlő magaviselet”, vagyis annak beteljesítése, hogy „ne jelenjünk meg mindig más színekben és alakban”;²⁷ a „női kellem”²⁸ része az „állandó kedély”, a szerénység,²⁹ az aranyközéput megtartása az élet minden területén. Fontos továbbá, hogy mindenki a maga társadalmi osztályának megfelelő módon öltözködjön és viselkedjen; ez utóbbi jelenti a természetességet.³⁰ Ezt még a korszakban használatos cselédrendtartás is fontosnak tartja megemlíteni: „A cseléd minden az ő viszonyaihoz nem illő költekezést ruházatban, kedvtöltésben vagy egyébben kerüljön, s az ily pénzfecsérlést eltiltani a gazdát illeti. [...] Csupán piperére szolgáló vagy a cselédosztály viszonyaihoz nem illő ruha- és fejérműeket kikötni nem szabad.”³¹

Feltételezésem szerint e követelmény kiszámíthatósága, állandósága az élet szinte valamennyi területén a forradalom által okozott felfordulásra adott válaszreakció része: gyakorlati igazolása a magyarok „jámbor és engedelmes természetéről” szóló elméletnek, amely legmarkánsabban Kemény Zsigmond röpirataiban³² jelenik meg, de más forrásokban is fellelhető.³³ A gyász, a besúgók, a bizonytalanság korában e jelenséget még inkább felerősíti a 19. század polgárságának azon

23 Uo., 41, 42, 47.

24 Uo., 90.

25 Uo., 107. – Az állandó, elégedett kedélyállapot és visszafogott, kiszámítható derű és ennek kifejezése szinte alapszabálya egy nő megfelelő viselkedésének, az illemtankönyvekben és a szépirodalmi szövegekben is gyakran találkozunk ezzel az elvárással. „Légy mindig egyenlő, sem igen szomorú, sem igen víg; a végletek veszélyesek.” – *Életszabályok világba lépő leánykák számára: francziából [ford.] Bellaagh József*, kiad. Császár, Friebeisz, Pest, Müller Ny., 1854, V. A kedély egyformaságáról és mérsékletéről, 39.

26 Uo., 191–195.

27 Uo., 125.

28 Uo., 83–85.

29 Öltözködésben, viselkedésben egyaránt a feltűnés kerülése, amely az erény jele. – WALLENBURG, *i. m.*, 89.

30 „Gyönyörrel szemlélnünk oly falusi leányt, kinek beszédében, magaviseletében tiszta természetességet találunk. De az ő természetessége nem illenek a művelt hajadonhoz, mosoly és gunyolásra ingerelne, ha úgy jelenne meg valamely társaságban.” – WALLENBURG, *i. m.*, 118. Lásd még: Uo., 15.

31 *Az új városi és síkföldi cselédrendtartás népszerű magyarázata a reá vonatkozó büntető s polgárjogi törvényekkel: a bizonyítványi, szerződési s más iratpéldányokkal magyar s német nyelven*, kiad. NAGY Péter, Pest, Gyurián Ny., 1857., 13. §, 27; 20. §, 33.

32 KEMÉNY Zsigmond, *Forradalom után*, Pest, Heckenast, 1850; és Uő., *Még egy szó a forradalom után*, Pest, Heckenast, 1851.

33 Erről lásd bővebben: PATONAI Anikó Ágnes, *Kísérletek a nemzeti tragédia (újra)teremtésére: Jókai Mór történeti tárgyú drámái az 1850-es években*, doktori disszertáció, Pécs, PTE, 2014.

tapasztalata, amely a ruhát egyfajta védőréteggként értelmezi a külső szemlélővel, vagyis a társadalmi megítéléssel szemben. Csabai Márta értelmezésében „a nézet, hogy a külső »kimutatja« a jellemet, újfajta kontrollt, odafigyelést hozott létre, a tudatosság újabb formáját és a vágyat, hogy meg tudjuk jósolni a másik velünk kapcsolatos viselkedését, amit viszont befolyásolni lehet az öltözködéssel”.³⁴

Amália grófnő az illemsértő hibákat is hosszan sorolja: bűnös pillantás, nevetés, amelynek „bizonyos határa és ideje van”, illetlen tagjártatások, tapintatlanság, csúfolódás, rágalom, tréfa, „vitadüh és igazságigénylés”,³⁵ szórakozottság, figyelmetlenség, szenvelgés és cifrázkodás (természetellenes) – kíváncsiság, majmolás, kacérság, kevélység, helytelenség. Ahhoz, hogy egy leány testtartása megfelelő legyen, többek között a következő utasításokat kell betartania: ne tartsa mereven a fejét, ne ropogtassa az ujjait, ne járjon gyorsan, ne támaszkodjon a falhoz stb.³⁶ Sasku szerint is fontos, hogy a viselkedésünk minden apró részletére ügyeljünk. Többek között ne rángassuk fejünket és tekintetünket, ne grimaszoljunk, ne tartsuk a szánkat, ne csoszogjunk, ne simogassuk a gombunkat vagy a szakállunkat, és így tovább.³⁷

Mindebből látható, az öltözködés és viselkedés, a társadalmi szerepeknek való megfelelés és (elsősorban) a nők felé támasztott elvárások szorosan összefüggenek. A követelményeket többek közt az „illő”, „illik”, „viselet”, „viselkedés” stb. kifejezésekkel fogalmazzák meg. Lényeges eleme az előírásoknak, hogy az illetlenek (vagyis a társadalmi elvárásoknak az öltözködéstől a magaviseletig) való megfelelés vágya belső készítés, a személyiség alapvető tulajdonsága kell hogy legyen. „Az illemre köteleztetünk: 3. *Mert az másokra nézve bensőnk példányképe s ránk nézve eszköz azt nyilváníthatni.*”³⁸ Az egyéniség akkor megnyerő, ha a személyiségnek része az elvárt követelményeknek való maradéktalan megfelelés. „Hisz egész benső lényeddel ellenkeznek az illem ellen cselekedni”³⁹ – írja Amália grófnő „jóra való lányához”. Aki betartja ugyan az illemszabályokat, de nem képes „lelke mélyéből vágyani” a társadalmilag elfogadottak státuszára, az éppúgy lelepleződik, mint az, aki nem tudja vagy nem akarja ezeket a szabályokat betartani. Az illem „nemesült szív nélkül” csak „hamis szerep”,⁴⁰ „[k]i mindezen műfogást érti, hogy másokat

34 CSABAI Márta, *A test átalakulása. Technikák és perspektívák = Test-beszédek: köznapi és tudományos diskurzusok a testről*, szerk. CSABAI Márta és ERŐS Ferenc, Bp., Új Mandátum, 2002 (Szöveg és lélek, 1), 120–149, 126.

35 WALLENBURG, i. m., *Harmadik rész, Különös hibák, melyeket az illem tilt*, 131–189. és 154–157. – Vö. még: „Sohase vitatkozzunk, bármennyire higyük is, hogy igazunk van; de még azon esetben is, ha ez bizonyos volna is, engednünk kell, mégpedig negédlés nélkül és természetes arczkifejezéssel. [...] Őrizkedjél a sok kérdezősködéstől. [...] Sohase ellenkezzél, sohase vitatkozzál hevesen, s ne mutasd magadat makacsnak nézeteid érvényesítésében; engedj örömet még akkor is, ha igazad van.” *Életszabályok*, i. m. 45.

36 *Uo.*, *A test állása*, 195–208.

37 SASKU, i. m., 36–46.

38 WALLENBURG, i. m., 54. (kiemelés az eredetiben)

39 *Uo.*, 45.

40 *Uo.*, 17.

magához édesgessen s magáról jó véleményt gerjessen; ki az illemnek mintaképe, de tisztátalan indulata, romlott szíve van, annak csak kárhozthatni, de becsülni nem lehet magát”.⁴¹ Az őszinteség és a titoktartás is a bensőből fakadó, tehát a jellemvonásként elvárt illemtudás elengedhetetlen része.⁴²

A beszélő hiány: illem, öltözködés és íróői szerep Szendrey Júlia elbeszélésében

Szendrey Júlia 1858-ban megjelent, *A Pesti Napló* 61., 62. és 65. száma című elbeszélésének (amely válasz volt Gyulai Pál nőírókról írt igen lesújtó kritikájára⁴³) főhőse minden illemszabályt betart, Beregi Klára „[i]génytelen föllépése által senki jogai nem szenvedtek csorbulást”.⁴⁴

A követelményeknek való megfelelést elsősorban a térrel érzékelteti az elbeszélő: tiszta, rendezett, de a gyerekeknek is teret adó ház, kert, tyúkokkal, galambokkal, konyhakerttel, ahol az anya gyerekeivel körülvéve kertészkedik. A berendezésen is látszik, hogy a ház lakói „inkább magoknak élnek, mint a világnak”, nincs „oktalan divatmajmolás”.⁴⁵ A bútorok nem divatosak, de tiszták és jó állapotúak. A költséges látogatásokról és vendégeskedésekről is lemondanak: „egymás közelében sokkal jobban érezték magokat, mint felcziczomázva házról-házra jární”.⁴⁶

Az írás mint kiemelt tevékenység is egyetlen térhez kötve jelenik meg: van egy szobácska a házban, melyet látszólag senki sem használt. „Mindenki tudta, hogy ott ilyenkor (ti. este, ha a többiek már alszanak és a cselédeknek is ki vannak adva a másnapi utasítások) Bereginé, a köztisztelőben álló családanya, a példás házinő, szóval, hogy ott ilyenkor Bereginé – bátorság ne hagyj el! – ír.”⁴⁷ Sokatmondó, hogy az írás látszólag szabad tevékenysége (hiszen a környezet elfogadó, támogató közegként jelenik meg a szövegben) is feltételekhez kötött: nem nyilvános térhez és időhöz kapcsolódik, illetve az egyéb, kötelezően „női” foglalkozások elvégzése után kívánatos. A női szerzők emancipált nőként való felfogása azért is

41 *Uo.*, 39.

42 *Életszabályok világba lépő leánykák számára, i. m.*, I. Az eszélyről és méltányosságról, 5; SAS-KU, *i. m.*, 59, 63–64, 66; WALLENBURG, *i. m.*, 94–101.

43 GYULAI Pál, *Írónőink. Flóra 50 költeménye, Pest, Emich Gusztáv könyvnyomdája, 1858 – Andersen meséi, Fordította Szendrey Júlia, Pest, 1858. kiadja Lampel Róbert = Uő, Kritikai dolgozatok 1854–1861, Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadóvállalata, 1908, 272–307.*

44 SZENDREY Júlia, *A „Pesti Napló” 61., 62. és 65-ik száma (1858) = Petőfi Sándorné SZENDREY Júlia, Petőfiné Szendrey Júlia költeményei és naplói, összegyűjtötte, bev. és jegyzetekkel ellátta BIHARI Mór, Bp., Kunossy-Szilágyi, 1909 (Petőfi-könyvtár, 7), 49–75, 59. (Az elbeszélés eredetileg a *Nővilágban* jelent meg: *A „Pesti Napló” 61., 62. és 65-ik száma. Történet, mely ha még nem történt meg, megtörténhetik, s ha nem történik meg, megtörténhetnek. Közli egy elkeseredett dilettans-írónő, Nővilág, 1858. jún. 20., 2. évf., 25. sz., 385–388. és 1858. jún. 27., 2. évf., 26. sz., 401–407.)**

45 *Uo.*, 53.

46 *Uo.*, 56.

47 *Uo.*, 54.

nyer igazolást, mert a nők maguk is feltételekhez kötik az emancipációt: a nőknek a férfiakat teljesítmény nélkül megillető jogok csak a társadalmi szerepüknek való megfelelés, a kötelező feladatok maradéktalan elvégzése⁴⁸ után jár:

„Túl vagyunk azon időn, midőn mint a nőket mint alárendelt lényeket tekintették; a mai időben senki sem vitázza el tőlük jogaikat; sőt túl is mennek az illő határon. Alig van tárgy, melyről többet irtak és beszéltek volna mint a nő-emancipációról, - csakhogy hamis szempontból tekintik azt. A nő nem szolgálja, nem alárendeltje a férfinak, ha azon helyen áll, melyet a természet örök törvénye számára kijelölt, hanem *társas*; a nő egyenjogú a férfival, mert ép oly tehetségekkel, észszel és lélekkel ajándékozott meg teremtője által, mint az; - ő lehet emancipált, és legyen is az!...

A nő, ki hivatásbeli kötelmeinek fontosságát ismeri és azokat hiven szigorún teljesíti; ki gyengéit le tudja győzni; kinek szigoru erkölcsi elvei vannak, melyek szerint cselekszik; ki önzetlen szeretettel, önmegtágadással működik körében, családja felett őrködve; ki gyermekeit nem csak testileg, de erkölcsileg és szellemileg is képes nevelni; - szóval azon nő, ki magasztos küldetésének fontosságát megérté és felfogá, ki kötelmeit mint nő és anya szigorún teljesíti, - az az *emancipált nő*, a szó legigazabb és legszebb értelmében.”⁴⁹

Szendrey Júlia szövegében ezt sodorja veszélybe Gyulai cikksorozata. Amikor az eszkalálódó családi konfliktus során Klára férje elvonul a *Pesti Napló*val, „Klára nem bírván többé könnyeit elfojtani, zokogva menekült kis szobácskájába, hol különben soha sem szokott napközben időzni.”⁵⁰ A kapcsolat megromlását és a nő egyre nagyobb kétségbeesését is elsősorban a környezet változásai érzékeltetik: az udvar rendetlen, a kert pusztul, a gyerekek már nem olyan szófogadók, tiszták és kedvesek, a galambok elrepülnek, a virágok elhervadnak, a vetemény gyomos. A férj mogorva viselkedésének következménye Klára tétlensége, merengővé válása, aki szótlan lesz, nem eszik, az ismerősök pedig elfordulnak tőle. Ami-

48 „Találj gyönyörűséget kötelességeidben, s maga a világ is megjutalmazand azért. [...] sohase hanyagoljuk el önérdünk miatt lényeges kötelességeinket. [...] Az erényes nő kötelességei teljesítésében és lelki tökélyben keresi találja fel élte legfőbb kincsét.” – *Életszabályok világba lépő leánykák számára, i. m., IV. Az önzetlenségről*, 32–33, 38; *A jellemről*, 67.

49 K. BENICZKY Irma, *Mit tanuljanak a nők?*, Aurora, 1868, 88–93, 93. (kiemelés az eredetiben) – Volt azonban olyan vélemény is, amely szerint ha erre az aránytalanságra rá is ébrednek a nők, azt éppen ellenkező módon ítélik meg, mint várható volna: „Sajátszerű, hogy mind az, a mi nőerénynek mondatik, nem egyéb, mint női kötelesség, például a gyöngéd gyermeki s anyai szeretet, a férj iránti szeplőtlen hűség, s az önzés nélküli barátság. – Nem tesz-e ez annyit, mintha a nőkről oly keveset lehetne feltenni, hogy még kötelességük teljesítése is, mint erény dicsérendő.” – FÉE Sarolta, *A mit a nők a nőkről irtak = Hölgyek titkára vagyis Legújabb levelezőkönyv nők számára ... alapos útmutatással a levélírás szabályait illetőleg, emlékkönyvbe való válogatott versekkel, a keleti virágnyelv magyarázatával...*, Pest, Heckenast, 1861, 189.

50 SZENDREY, *i. m.*, 63.

kor az egyik gyerek beteg lesz, férje azzal vádolja, hogy rossz anya. Beregi Klára és családja életében „[l]assan-lassan felbomlott a szokott rend”.⁵¹ A romlás végpontja az a jelenet, amikor az egyik gyereket kicsúfolják az iskolában anyja miatt.

Az öltözködés, a divat, az elbeszélés egészében egyszer sem kerül szóba. A korábban elmondottak alapján az olvasó feltételezheti, hogy Beregi Klára, betartva az illetet, megfelelő öltözetben jár mind otthon, mind pedig ismerőseinél tett látogatásai alkalmával. A korabeli illem szerint ugyanis „saját és gyermekei öltözékének rendezésénél és összeállításánál is fölötte szükséges az ismeret; aesthetikailag művelt nő soha sem fog feltétlenül hódolni a divatnak, hanem képes lesz annak gyakran oly fölötte bohózatot szeszélyeit úgy módosítani, a mint az illem és saját egyénisége szükségli”.⁵² Az ideális női szerepek átlépésének érzékeltetéséből is hiányzik az öltözék elhanyagolásának részletezése; bár a méla merengés és tétlenség egyértelmű utalás arra, hogy a szomorú Bereginé már fel sem öltözik.

Az öltözködésről való beszéd hiánya mindennél egyértelműbben bizonyítja, hogy az írónséggel nem jár együtt semmilyen jelmez; inkább helyhez és időhöz kötődik. A kis szoba és az esti elvonulás, az elszeparált tér-idő egyrészt azt mutatja, az írás Beregi Klára lényegéhez tartozik, lényétől elválaszthatatlan. Másrészt azt is tükrözi, hogy – mivel a környezet az olvasással befogadja az írónt – az intim térben és időben zajló írásban nincs semmi szégyellnivaló vagy illemtelen.

Női szerepek reprezentációi a magánéleti térhasználatban

A korabeli elvárások szerint az otthon elsődleges követelménye a szépség, a megfelelő funkcionálás és az otthonosság. Ha ezek közül valamelyik csorbát szenved, a közvélekedés számára egyértelmű jelként szolgál, hogy a szereplő az élet valamely területén kívánnivalót hagy maga után. Az elbeszélésben a megfelelően berendezett szoba a szereplő kívánatos viselkedésére, gondolkodására, jellemére utal.

A női szerepek kijelölésében a tér ugyanazt a funkciót tölti be, mint a ruha, legyen szó fikciós irodalmi szövegről vagy gyakorlati tanácsokat megfogalmazó kézikönyvről: „Bátran fölállíthatjuk arany mondatul e szavakat: »Milyen az aszszony, olyan a jószág, – és a ház berendezése a nő jellemét tükrözteti vissza.«”⁵³ Jó példa erre a Vachott Sándorné *Margit* című regényében szereplő Várdayné szobája:

„kényelmi és fényűzési cikkekkel kissé túlhalmozott terme, valódi tüköre volt lakónéja jellemének. Az ízlést semmi esetre nem lehet megtagadni sem a díszes tárgytól, sem a terem elrendezésétől, de a kedélyességnek egyetlen jele sem vala a mindenféle csecse-becse között felfedezhető; meglephette, elbájolhatta tekintetünket a sok fény és pompa, mely ott összpontosult, de az otthoniasság érzete távol

⁵¹ *Uo.*, 65.

⁵² K. BENICZKY *i. m.*, 91.

⁵³ *A jó magyar gazdasszony: közhasznú házikönyv a műveltebb nők és leányok számára*, Bernelt, Löbe s mások után a mi viszonyainkhoz alk. kidolg. KÖRNYÉI János, – 2. kiad., Pest, Gyurian Ny., 1858. 11.

maradt tőlünk. Aranka boudoirjába lépve, önkénytelenül is megérezte a szív, hogy nem boldog családanya s házias nő szobácskáját látja, hanem hiú fényt kedvelő divathölgyét.⁵⁴

Várdayné szobájával ellentétben Margité „takaros”, ahonnan „egyszerűsége mellett sem hiányzik a csin és kényelem”.⁵⁵ Jókai Mór *Kedves atyafiak* című elbeszélésében a leány névnapi ajándékkul kapja apjától a szobaberendezést, ahol a háztartást gondosan rendben tartó kisasszony hímzőasztalkáján a *Regélő* és a *Honművész* mellett az *Athenaeum* is megtalálható.⁵⁶ Az irodalom, leginkább persze az olvasás, a műveltség és az anyagi kultúra, a nőket körülvevő tér, valamint az öltözködés minduntalan összefonódik.

„Ha az illető házinő, kinek rendező keze itt működött, szépészeti (aesthetikai) ismeretekkel birna, akkor tudná, hogy a comfort és elegantia nem annyira a tárgyak pompásságától, mint azoknak helyes elrendezésétől függ; a színek öszhangzása, ama sajátságos valami, mely a szobákat oly lakályossá, oly kedélyessé teszi, hol mindenki felleli kedvencz helyét, otthonn találja magát, ez az, a mit a »comfort« szóval jelzünk. Fölötte szükséges tehát, hogy a nőnek aesthetikailag művelt izlése legyen, miután őt illeti a ház berendezése, s így tőle függ azt rendetlen chaoszszá, vagy kellemes, kedélyes helyiséggé változtatni, hol mindenki örömet időz.”⁵⁷

A szövegek szerint a hímzéshez, kézimunkázáshoz az írással ellentétben az olvasás hasonlít. E tevékenységek azonos térben folytak, számos olyan jelenettel találkozhatunk, amelyben az egyik szereplő olvas, a másik hímez. Természetesen nem mindegy az olvasmány mibenléte sem, különösen, ha a hősnő az elbeszélés szövege szerint is éppen olvasmánya főszereplőjére hasonlít. Ezt példázza Bajza Lenke *Az eskü* című beszélye,⁵⁸ amelyben a regényírás is szóba kerül:

„»Szörnyűség mennyire kifárasztják az olvasót némely regények; én már legalább háromszor boldogokká teendém a hősoket, s Cavanagh még mindég kínozza őket.« Kezdé türelmetlenül Margit s arczai égtek az olvasástól. »Szeretném ha te írnál regényt Margit,« válaszolt Leóna mosolyogva, »ha azt is oly kurtán végeznéd mint leveleidet, fogadok, hogy az első cikkelyben legalább hárman mennének férjhez! S melyik regényét olvasod Cavanaghnak?« »Nataliet, ki már valóban rég megérdemlé, hogy boldog legyen, oly hihetetlen felál-

54 VACHOTT Sándorné, *Margit: regény*, Pest, Emich, 1857., 64.

55 *Uo.*, 41.

56 JÓKAI Mór, *Kedves atyafiak* = *Uő, Népvilág: elbeszélések*, Pest, Heckenast, 1857, 5–134; 73–74.

57 K. BENICZKY, *i. m.*, 90–91.

58 BENICZKYNÉ BAJZA Lenke, *Az Eskü* = *Uő, Beszélyek*, Pest, Szerző, 1858.

dozással szerette Senvillét.« »Ah a kedves Natalie! Tudod-e Margit, hogy én e hősnőt nagyon hasonlónak találom külsőben és jellemben hozzád. S ha Nataliet akarom magam elé képzelni, reád nézek s a kép tökéletes.«⁵⁹

Szendrey Júlia öltözéket látványosan nem emlegető szövegének igazi ellentpontja Gyulai Pál *Nők a tükör előtt* című műve. Itt a halhatatlanná tett Árpádinán kívül további hat nőről tudjuk meg, hogyan határozza meg őket a ruhákhoz való viszonyuk. Az elvált, egyedülálló, öregedő Irma grófnő fiatal szeretőt tart, akinek megtartásához cselszövésre készül – öregedésének jeleit arra fogja, hogy nem öltözött fel.⁶⁰ A lehetséges női szerepek, amelyekre nem alkalmas: anya, feleség (nő), szerető (kedves), szalonok királynője, visszavonult bűnbánó. Az egyetlen még betölthető szerep számára az, hogy „költő és képíró műve számára mintául szolgáljon”.⁶¹ Szerelmének megtartását csupán ettől az egyetlenként megmaradt képességétől reméli: „Esküszöm, tőlem senki el nem rabolja Arthurt. Ki tud közületek úgy öltözködni, mint én?”⁶²

Katalin, az árva (Hamupipőke) ruhákat rakosgat: „új ruhát varrt nénjének [...], most magának akar dolgozni, régi ruháiból valami otthonkát szándékszik összeütni, s rongyai közt keresgél egyet-mást”.⁶³ „Mekkönnyezte rózsaszín ruháját, melyből rég kinőtt és sok más ruhát, melyekből nem nőtt ki, s melyeket még a szabó sem csinált meg.”⁶⁴ Gondolataiban szerelme beteljesülése, viszonzásra érdemessége és az öltözködéshez való viszonya szorosan összekapcsolódik:

„Oh talán szeretni fognál, ha lehetne egy szabad napom, ha felöltözhethném egyszer nem pompás, nem drága, de szép s egészen új ruhába, s így tölthetnék veled egy délutánt. [...] Másképp rendezte haját, felöltözött Eszti ruhájába, fejéket, csipkés ujjakat és gallért tett föl, melyek szintén Esztiéi lehettek, mert csinosak és úriasak voltak. [...] A házi körülmények miatt egész második természetévé vált a hirtelen öltözködés.”⁶⁵

„Oh Kálmán, ne szeress engem; irígy, hálátlan, nagyravágyó vagyok. Mindenedet elpazarlanám, ruhára költeném, hijában szereznél, nem lenne láttatja, mindig szebbeket kívánnék, mindig a másét irigyleném, koldusbotra juttatnálak. (...) Sírva ült le varróasztala mellé és varrni kezdett gyorsan, szenvedélylyel...”⁶⁶

59 *Uo.*, 24–25.

60 „Az ősz hajsza még nem vénség. Arczom majd semmit sem változott. Csak rosszul aludtam az éjjel, csak nem öltöztem föl. Ennyi az egész.” – GYULAI PÁL, *Nők a tükör előtt*, Bp., Franklin, 1925, 30.

61 *Uo.*, 29.

62 *Uo.*, 33.

63 *Uo.*, 39.

64 *Uo.*, 40–41.

65 *Uo.*, 41–43.

66 *Uo.*, 45.

Matild, a gazdag örökös nem szép, nem eszes, de kedves, ritka jó szívű és művelt.⁶⁷ Az ő történetének kifejtése közben is árulkodnak az öltözékek a társadalmi szerepekről: „Egyik nő a komorna lehetett, abból ismertem reá, mert viseltes, de czifra és drága ruha pompázott rajta, melyet hihetőleg úrnőjétől kapott ajándékba”.⁶⁸ Ugyanakkor a főhősnő sorsát is leképezi a divathoz való viszonya: „Mondd meg a divatárusnőnek, hogy nem ilyet rendeltem. (...) nem egészen olyan, a milyent Turkevyné visel”.⁶⁹ Turkevyné ugyanis a férje szeretője. A főhősnő öltözködésről alkotott véleménye és az általa hordott öltözék szoros összefüggésben áll jellemével és cselekedeteivel: „Igaz, nem csak czipő, kesztyű, hanem egy megtüremlett szalagocska is szerencsétlenné tehet némely nőt”.⁷⁰ Nem felel már meg neki az egyszerű, visszafogottabb színű ruha,⁷¹ „[í]gy felpiperézve, kifestve egészen elvesztette egyéniségét”.⁷² „Aggodalma, féltékenysége, fájdalma megzavarták józan esztét, ízlését.”⁷³ „Oh ha nem jó el, ha nem tartja meg szavát! kiáltá az aggodalom és a szűk czipő, a féltékenység és a nagyon befűzött derék szorongásai között.”⁷⁴

Gyulai körképének következő szereplője Charlotte, egy francia Napóleon-rajongó nyelvmester és egy alföldi magyar nő leánya, aki szintén öltözködéssel kapcsolatos tevékenységet végez: „a velők egy emeleten lakó nőszabónál volt valami szabásmintáért”; valamint „leült varrogatni”.⁷⁵ Az elbeszélésben az öltözködés nemcsak a nők kiváltsága, sőt, a férfiak számára előnyt is jelenthet: az úrfiak „szebben kötik nyakkendőjüket, jobban áll rajtok a ruha, jobban tudnak járni, ülni, beszélni, ha mindjárt ostobaságot beszélnek is”.⁷⁶ Az úri asszonyok viszont „rendesen rútak, csak a drága ruha és ékszer a mi rajtok szép”.⁷⁷

A következő szereplő, Etelka kivételes helyzetben és öltözékben jelenik meg a szövegben: ő a menyasszony, akit anyja, a híres orvosné öltöztet.⁷⁸ „Etelka, ha születésére nem is, de öltözékére, míveltségére, szokásaira, szépségére, modorára nézve egész hercegi nő volt.”⁷⁹

E beszély olyan helyzetet konstruál, amelyben nemcsak egy nő nem lesz pusztán míveltségétől és szépségétől arisztokrata, de a gazdag férfit sem csupán a pénz teszi: „A gazdag ruházat arra mutatott”, hogy báró, gróf vagy herceg a vőlegény, „de a kedvetlen arcz mást sejtetett”.⁸⁰ A férjjelölt ugyanis bankár, ez okozza a csa-

67 *Uo.*, 54.

68 *Uo.*, 52.

69 *Uo.*, 53.

70 *Uo.*, 54.

71 *Uo.*, 62.

72 *Uo.*, 63.

73 *Uo.*, 64.

74 *Uo.*, 65.

75 *Uo.*, 73.

76 *Uo.*, 76.

77 *Uo.*, 77.

78 *Uo.*, 107–108.

79 *Uo.*, 108.

80 *Uo.*, 109.

lódást (az anya elszórta az örökséget).⁸¹

Mészáros Zsolt a „férfiak” és a divat összefüggéseivel foglalkozó tanulmányában így fogalmaz: „Arszlán, dendi, divatfi, ficsúr, gavallér, gigerli, uracs. Ők azok, akik »férfi létükre« szeretnek öltözködni, és szorosabb összefüggésbe hozhatóak a divattal. Egymás szinonimáinak tűnnek, valójában a »divatos férfi« jelentésének spektrumán elhelyezkedve, más-más időszakhoz, társasági tónushoz, társadalmi osztályhoz és színtérhez tartoznak. Közös bennük, hogy megjelenésükkel, ruházatukkal keltenek feltűnést.”⁸² A beszély igazolja a társadalomtörténeti kutatásokat: úgy tűnik, az öltözködés a férfiakat is éppúgy normatív módon csoportosítja, mint a nőket.

Az öltözködés kifogásul is szolgálhat: amikor például Etelka végiggondolja sorsát és sír, akkor anyja érdeklődő kérdésére az a válasza, hogy a ruhájával történt egy kis baj, le kellett vetnie.⁸³ A korábban bemutatott nőalakokkal éles ellentétben áll az elsőként megemlített és utolsóként feltűnő Mari, a szeretett kedves:

„Az öltözködésben nem tűnsz ki. Azt a két selyemruhát, melyet már évek óta viselsz, nem az első szabó csinálta s annyit alkalmazod az újabb divathoz, hogy már látszani kezd rajtok némi erőltetés, mint a vénülő nőknön, a kik erőnek erejével ifjak akarnak lenni. De egyszerű rózsaszín vagy zöldes viselő ruhádban oly csinos, oly kedves vagy, hogy nem tudok betelni nézéseddel [...]”⁸⁴

Mari történetéből az derül ki, hogy a díszesebb öltözék a világnak szól; a törekvés, hogy a férfi büszke is legyen mások előtt a nőre, és ne csak otthon szeresse, mindkét részről hibás, hiszen csak a nő magamutogatását helyeslő férfi elnéző a külvilágnak szóló, túlzó piperével szemben.⁸⁵ Mari visszafogott, az „öltözeti illendőségnek”⁸⁶ megfelelő, csinos ruhája egyben az otthoni intimitás jelképe és eszköze.

„Ez a ruha igazán jól áll - szólalt meg néha enyélgéssel - épen az a szín, az a szövet, ami a régié. Az új selyem ruhámat akartam fölvenni, melyet atyám a minap csináltatott nevem napjára; bizony ideje is volt, mert az a régi eleget szolgált. De mégis ezt vettem föl, abban

81 *Uo.*, 110.

82 Mészáros Zsolt, *Szalonkabát és fűző találkozása a sminkasztalon, avagy a férfiaság vizuális megalkotottsága a 19. század végén*, TNTEF, Társadalmi Nemek Tudománya: Interdiszciplináris eFolyóirat, 2013/1, 5–24, 7. http://epa.oszk.hu/03400/03462/00006/pdf/EPA03462_tarsadalmi_2013_01_005-024.pdf

83 GYULAI, *Nők a tükör előtt*, i. m., 122.

84 *Uo.*, 126–127.

85 *Uo.*, 128; 61.

86 Követelményei a tisztaság, csinosság (a ruha nem lehet szakadt, begombolatlan, túl bő vagy túl szűk), célszerűség, egyszerűség, jó ízlés, takarékoság. – SASKU, i. m., 32–34.

az új selyemruhában oly méltóságosan nézek ki, mint egy kompolti kisasszony, soha sem volt oly nehéz selyemruhám, nem tudom mi jutott eszébe atyámnak, hogy ilyenmel lepett meg. Ez sokkal jobban áll nekem, tudom, neki is inkább fogok tetszeni benne.”⁸⁷

Gyulai művében az öltözködés és a női írás, az írónők önképének kialakítása szempontjából a legfontosabb alak Árpádina, a költőnő. Figurájában rengeteg olyan elemet láthatunk, amelyek tükrözik nemcsak Szendrey Júlia, hanem az írónők egész csoportjának megítélését, illetve az írónőkkel szemben támasztott műfaji-műnemi, stilisztikai-retorikai és témabeli elvárásokat. Báttaszéki Lajos ügyvéd és publicista például ekképpen ír 1863-ban:

„Lejárt ama korszak, midőn a nőknek csak abban kellett örömet lenni, ha főzéstől piros, dologtól ellankadt kezekkel leülhettek harisnyát kötni és mellette férjeiket mulattatni; (...) Az újabb kori írónőket irányukra nézve két osztályba lehetne sorolni; az elsőhez azon szív és ész nélküli, száraz, férfias szellemű nők tartoznak, kiket Moliere »femmes savantes« a németek pedig »blaustrümpfe« névvel tisztelt meg. Homályos szobában laknak; íróasztaluk, pamlagaik és székeiken a könyvek áthatlan halmaza fekszik; ha valakivel társalognak, latin és görög frázisokat szőnek beszédjükbe; ha házasok, férjeik felett határtalan uralmat gyakorolnak és ebéd helyett új drámával, vacsora helyett, classikus verssel traktálják; ha vendéget kapnak (...) még kenyér sincs a szekrényben, de annál több correktura és ökölvastagságu folians. (...) De hajtsatok térdet az írónők második osztálya előtt! Azon nők előtt, kik keblük belső ösztönéből írnak, mint a madár megfejthetetlen ösztönből énekel, kiknek szive gazdag ragyogó érzelmekben, mint a madár gégeje kifogyhatlan dalokban! (...) Igen! A regényesség, szerelem, barátság, hazaszeretet és vallásosság azon tér, melyen az írónő működjék! Az írónők művei ne legyenek hatást hajhászók, dagályos frazisokkal eltelt irányban odavetvék; hanem legyenek eredeti egyszerű természetességgel írva, visszatükrözői a női tiszta kebelnek; ne versenyezzenek dicsőség és kegyre, hanem indítsanak könyvekre, ne legyenek vastag foliansok, hanem emléklapok művelt elvrokonaik számára.”⁸⁸

Az eredetileg Zsuzsanna nevet viselő Árpádina „a bálokat leginkább azért látogatta, hogy tanulja a világot s leírhasa műveiben. Nem tánczolt, ott állott hidegen, büszkén George Sand-féle fekete ruhában s mintegy lenézte a férfiakat és nőket, kik elég szellemtelenek örülni az életnek.”⁸⁹ Rövid haja van „mely egész

87 GYULAI, *Nők a tükör előtt*, i. m., 133–134.

88 BÁTASZÉKI Lajos, *A nők mint írók*, = Uő, *Nők könyve: hasznos és mulattató olvasmányok művelt hölgyek számára*, Pest, Első M. Egyesületi Ny., 1863, 69–72.

férfivá teszi”.⁹⁰ Mindezek tetejébe rendetlen felkeléssel és lefekvéssel „megrontja a házirendet”.⁹¹ Az itt felsoroltak erősen emlékeztetnek a később Szendrey Júliához kapcsolódó sztereotípiákra.⁹²

„[Árpádinát] egy öreg költő és kritikus meglátogatta, ki egy félszázad óta mindig a fiatal irodalommal tart s nincs egyetlen újabb tehetség, a kit ne ő szentelt volna fel csókjával vagy ölelésével. Árpádinát is homlokon csókolta szép verseiért és tegezni kezdte. Ennyit nem remélt Árpádiná, boldog volt, még aznap este egy szép verset írt az öreg úrhoz, két hét múlva pedig Pesten a legszebb házi sipkát vette meg s vitte el neki, mint saját keze kötötte emléket. Az öreg úr mosolygott, tudta, hogy az írónők nem igen szoktak kötni és hímezni, de azért még egyszer megölelte és megcsókolta.”⁹³

A fenti részletet érdemes annak fényében szemlélni, hogy a kiállításon látható volt a Petőfi Irodalmi Múzeumból kölcsönzött házisapka, amelyet legjobb tudomásunk szerint Szendrey Júlia hímezett, és Jókai Mórnak adott ajándékba.⁹⁴ Árpádiná az illem ellen vét, amikor egyéniségét próbálja öltözködésében is kifejezni:

„nem volt hiú, mint a többi nő, sőt épen abban állott büszkesége, hogy megvetette a cifra ruhát, a divat változandóságát, de mint költőnek természetesen öltözékén is föl kelle tüntetnie bizonyos aesthetikai irányt. Gondolatot akart kifejezni benne, mit nem találhatni meg a stereotyp divatképeken. A bánatot, a világ megvetését, a női emanczipációt, a fenkölséget, a szellemességet igyekezett megérzéskíteni magán, és oly módon, hogy mindez emelje természetes bájait. [...] Öltözékének legfeljebb csak alaprajzát vázolta le s a költői mun-

89 GYULAI, *Nők a tükör előtt, i. m.*, 91–92.

90 *Uo.*, 92.

91 *Uo.*, 92.

92 Erről bővebben lásd: GYIMESI Emese, *Az excentrikus nő és a múzsa: Szendrey Júlia alakja a magyar kulturális emlékezetben*, Hévíz, 2015/6, 463–469.

93 GYULAI, *Nők a tükör előtt, i. m.*, 91.

94 A PIM tulajdonában két sapka van. Mindkettőt Szendrey Júlia hímezte, feltehetőleg 1847 ősze és 1848 nyara között, az egyik Petőfié, a másik Jókaié volt. Vö. *Beszélő tárgyak: a Petőfi család relikviái*, összeáll. és a bevezető tanulmányokat írta KALLA Zsuzsa és RATZKY Rita, 2. jav., bőv. kiad., Bp., PIM, cop. 2006., 103: 98. és 126: 111–112. – A *Jókai Mór relikviái* című kiadványban a másik sapka szerepel (20a: http://real.mtak.hu/38656/1/Kalla_Marcus_ifjak_Jokai_u.pdf), a *Beszélő tárgyak...* által idézett leírás szintén arra utal, hogy a csúcsos, bojtos sapka volt Jókaié, a kerek, vörös pedig Petőfié. Viszont azokon a képeken, amelyeken Jókai Feszty Árpád műtermében látható Jókai Rózával, egy kerek, lapos tetejű fejfedő van Jókain: <https://dka.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=89064> és <https://dka.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=89067>, és a Petőfi Társaság Évkönyvében található leírás szerint Jókai sapkáját Nagy Bella adta át Ferenczi Zoltánnak, aki pedig tovább ajándékozta azt a Petőfi-háznak. – *A Petőfi-Társaság évkönyve*, szerk. SZANA Tamás, 1879–1917, Bp., Petőfi-Társaság, 1880–1918, 1911, 78–79.

kásság idejére hagyta az árnyalást és befejezést, mit szintén oly kevéssé lehet rossz néven venni tőle, mint Byrontól, hogy sötét kedélye mellett is nagy gondot fordított nyakkendője rendetlen megkötésére s igen őrizkedett a meghízástól.”⁹⁵

A bevezetőben vázolt dilemmám fényében fontos tény, hogy jelen tanulmányban feldolgozott szövegek szereplői Árpádina kivételével nem viselnek magyar vagy magyaros ruhát. Feltehetőleg azért nem, mert a divat mint a változékonyság és szeszélyesség kifejezője nem volt összeegyeztethető a nemzeti érzés állandóságával és benső lényegiségével. Mindezt Mari egyszerű ízlésének hangsúlyozása mellett Árpádina karikatúrisztikus megjelenítése is bizonyítja:

„A múltkor is nagy hiba volt, hogy nem magyarban rajzoltak le. Jól jegyezte meg a *Csillag* szerkesztője, hogy oly honleányt, ki szóval és tettel, dallal és könnyel oly szívéből áldozott nemzetének, nemzeti ruhában óhajtottunk volna látni. Ez nagyon szépen meg volt mondva... De melyik magyar ruhámat választasz? Az egyszerűbbet természetesen, a múzsákhoz nem illik a csillogás s jól mondja egyik költőtársam, hogy a csalogány kopott fakó ruhát hord. Az a csinos kis dolmányka nyakig begombolva, vékony vörös zsinórra [sic], apró ezüst gombokkal épen illeni fog nekem. Nem tudom, kalpagocskát tegyek-e fejemre? Az némi hősie, némi amazon színezetet adna alkalomnak, mi épen nem árt; fejkötőt semmi esetre sem teszek, az oly prózai, aztán nem is illik a rövid hajhoz. Karomra jó lesz a rablánczos karperecz. [...] Hazafi fájdalmat fogok kifejezni [...]”⁹⁶

A kép elkészíttetését végül kénytelen elhalasztani, ugyanis amikor minden más szerepét elvetve költőségét akarja hangsúlyozni, rádöbben, hogy ehhez egészen más ruhát kell kigondolnia, ami időbe telik. A beszélyben a viselet nemcsak az adott szereplő jellemét, társadalmi státuszát és a többi szereplőhöz fűződő viszonyrendszerét képes bemutatni, hanem az adott szituációban megjelenő érzelmek hevességét is. A felindultság mértékét az tükrözi a nő szereplőnél, hogy mennyire vigyáz ruhájára. Gyulainál a leányát érdekházasságra rábeszélő anya elsírja magát bánatában, aztán „szörnyen sajnálkodott, hogy reá borulásával kissé rendetlenségbe hozta leánya öltözékét”⁹⁷

A joggal féltékeny úrinő a cselédekkel való pörölés után „kimerülve ült le egy karszékre, mindamelllett ügyelve arra, hogy pompás báli ruhája össze ne gyűrődjék”. Amikor azonban eszébe jut, hogy férje talán megcsalja, „tántorogva rogyott karszékébe s eszébe sem jutott kímélni ruháját”⁹⁸ Ugyanez a férfiakkal is meg-

95 GYULAI, *Nők a tükör előtt*, i. m., 95–96.

96 *Uo.*, 97.

97 *Uo.*, 111.

98 *Uo.*, 54, 60.

történik: a felindultságot, a szerelmi vallomástétel megrendítő erejét Bajza Lenke beszélyének főhősénél a gondosan fésült, göndör fürtök rendetlenné válása jelzi, amelytől „külseje kétségbeesett és epedő” lett.⁹⁹ Ugyanezen szövegben egy másik szerelmes gyászában elhanyagolja öltözékét, és haja homlokába omlik.

Gyulai beszélyében a nők természetét, múltját tehát a tükör ismeri, mégpedig abból, ahogyan öltöznek, és amit viselnek vagy vágnak viselni. Az elbeszélésben ezáltal markánsan jelenik meg a ruha és a nő, valamint egyetlen és minden nő teljes azonosítása, amit egyébként maguk a nők is megtesznek a szövegben:

„S neked minden szórakozás, multság volt. Untad magad és szükséged volt valamivel szellemibb felindulásra, mint a minő a lóverseny és a vadászat. Mert divatban voltam, szükséged volt szerelmemre, mint a legutolsó divat szerinti ruhára. Nem becsültél többre, mint gyémántos tüdet; ékszered voltam [...]”¹⁰⁰

A tükör is sajnálja Etelkét, „sajnálattal” rajzolja le „pompás, gazdag ruháját, a mely fényes gyászpompaként övedzi halálra sebzett szívét”.¹⁰¹ A tükör „[t]udta, hogy úrnője a múltakra emlékszik, s ki ismerte ezt jobban nálánál. Hány estélyre, bábra készült előtte, mennyit fecsegett anyjával, néha össze is zördült, hogy melyik ruhát válassza. Akár előszámlálja is legszebb ruháit, hiszen mindeniket ő tanácsolta, hagyta helyben, sőt arra a páratlan lovaglőöltönyre is ő bízta (...)”.¹⁰² A szövegben beszélő férfiak sem tartják szükségesnek a nők egyéni megkülönböztetését: „Oh ha ismerhetnék a nőket, ha ismerhetném e nőt!”¹⁰³

A férfiak azon attitűdje, amely a szerelem viszonzását a női szerepek megfelelő betöltéséhez, és ennek részeként az illő öltözködéshez köti, rendszerint a női szerzők műveiben is megjelenik. Kempelen Riza *Nő teremti a család sorsát* című elbeszélésében a példaképpül állított férfi a következő fejtegetéssel kíséri a lánykérést:

„A legjobb, a leghűbb férj is, midőn hivatalba, látogatóba, vagy bárhova megy is, csinos, vagy legalább rendezett öltözetű nőkkel találkozik, mert az öltözködésben rendetlen nő nem mutatja magát idegen előtt. Hazatértevel azután, ha a szeméi elé kerül a fésületlen ronda nő, akaratlanul fölmerül előtte az ellentét s megborxad nejtől. E jelenet többszöri ismétlődése után elveszti a nő érdekességét és szeretetre méltóságát annyira, hogy férje nem képes többé szeretni őt”.¹⁰⁴

99 BENICZKYNÉ BAJZA, *i. m.*, 2. kötet, 135.

100 GYULAI, *Nők a tükör előtt, i. m.*, 117.

101 *Uo.*, 114.

102 *Uo.*, 115.

103 *Uo.*, 20.

104 KEMPELEN RIZA, *Nő teremti a család sorsát = Kempelen Riza újabb beszélyei*, Szeged, Burger Ny., 1858, 68–69.

Az elbeszélésben tehát a nő azonos a ruhával: a változékony divat a cserélhetőséget, a rendezetlenség az eldobhatóságot, az egyszerűség a maradandóságot tükrözi a szereplők jellemében, viszonyaiban, értékeiben, gondolkodásában és megítélésében is.

A ruhákhoz, öltözködéshez, anyagi javakhoz való viszony sokat elárul az adott szereplő jelleméről, történetben betöltött szerepéről, valamint a többiekhez fűződő viszonyáról. Kempelen Riza beszélyében például Gertlné már nővé érő leányát kényszeríti arra, hogy még mindig gyermekekre illő ruhát viseljen, mégpedig anyja gondatlan gazdálkodása miatt; Deákné pedig férje szerint kalapokra és egyéb fényűzési cikkekre szórja a pénzt.¹⁰⁵ A szolgabíró felesége hajviseletével igyekszik kifejezésre juttatni elkülönülését a falubeliektől, és ragaszkodik hozzá, hogy az ügyetlen szobalány készítse el a frizuráját, hogy ne csorbuljon a tekintélye.¹⁰⁶ Épp ezért bosszantja, hogy a lelkésznő utánozza öltözködését, illetve azt feltételezi, hogy a lelkésznő férjének akar tetszeni az utánzással.¹⁰⁷ Ezen elbeszélésben is részletes leírást kapunk a szereplők által viselt ruhákról. Hasonlóan jár el Bajza Lenke *Az eskü* című beszélye,¹⁰⁸ illetve Vachott Sándorné *Margit* című regénye,¹⁰⁹ amelyekben a részletes ruhaleírások a jellemekhez kötött korábbi elvárásokat erősítik, emellett vizuálisabbá teszik a jeleneteket. Az a jelenet például, amikor Vachottné művében Várdayné öltözködik és a tükör előtt csodálja saját szépségét, erősen emlékeztet Gyulai Pál *Nők a tükör előtt* című szövegének jeleneteire. Gyulai munkája tehát minden bizonnyal nemcsak a társadalmi közbeszédet és az explicit előírásokat követte: elbeszéléséhez korábbi szépirodalmi szövegek is mintául szolgálhattak.

A férfi-női szerepek és szereplők determináltságára jó példa Kempelen Riza beszélyének első másfél jelenete, amelyben a magyar nyelv sajátosságainak megfelelően elvileg nem tudjuk a beszélők nemét, beszédük stílusából és szókészletéből azonban kilétük azonnal kiderül mind a korabeli, mind a mai olvasó számára. Az anyagi kultúrában különböző értéket és értékrendet hordozó, „haszontalan divatozás”, illetve a hasznos, alapvető ismeretet jelentő kézimunka szembeállítását jól mutatja, hogy a szövegben a takarékoság és rend legfőbb ellenszere nem a ruha, hanem a pazarlásról, az egymással vetekedők nagyzási mániájáról árulkodó süteményreceptek: „anyám varróasztalkájában a cérna és tű helyét is egy-egy csemege leírásának halmaza foglalja el.”¹¹⁰

A nők értelmezésében két csoportba oszthatók Kempelen Riza szövegében: beszélhetünk „emelkedett” és „mindennapi” nőkről. Völgyesi szolgabíró elmondásában a műveltség nem pusztán megjelenik az öltözködésben is, hanem egyenesen azonos vele: „A magasb emelkedésű nő társasága (...) mindig vonzó a férfiakra nézve, (...) öltözékén az illem, jóizlés s egyszerűség van képviselve, mely ment a

105 *Uo.*, 8–9, 12–13, 24.

106 *Uo.*, 26–27.

107 *Uo.*, 27–28.

108 BENICZKYNÉ BAJZA, *i. m.*, 2. kötet, 4–5, 10–11, 55, 112–114.

109 VACHOTT, *Margit, i. m.*, 6, 17, 37, 59, 65.

110 KEMPELEN, *i. m.*, I. kötet, 18.

tarka piperétől”.¹¹¹ A „köznapi s magában elbizott tudatlan nőcsoport” tagjainak „ízléstelen túlpipezettségéből kirí a fölöttlési vágy, mely mindig sérti a női szerénységet, mely gyémántja a gyöngéd női tiszteletadó tulajdonoknak; fényűzési cikkein bélyegét látjuk férje adósságainak, vagy gazdasági szükségleteinek nagy hiányát olvassuk (...) szemlélődése alatt mérlegli, melyik mérkőzhetik öltözékével; (...) önmaga hirdeti, hogy öltözéke ennyi és ennyibe került; ezt követik feszes mozdulatai, s nyomban utána a legpongyolább társalgás, mely a cselédektől vett rágalmbokból, egy vagy más család egyszerű öltözéke vagy háztartása darabos kigúnyolásából, férjéveli vitatkozásból, s vetélkedve a legnagyobb durvaságok mondaságából áll”.¹¹² A rendes feleség ismérve a feltétlen egyetértés a férjvel: az ellenkező vélemény elhallgatása,¹¹³ az „ellentmondási ösztön” elfojtása.¹¹⁴

A háziipar mint a hagyományos keretek átlépésének és a nők önállósodásának lehetősége

A nők és a kisipari munkák kapcsolata, illetve az öltözködés cselekményt befolyásoló, jellemrajzot építő szerepe későbbi, jól ismert klasszikus szövegekben is gyakran előfordul. Ennek ikonikus példája, amikor *Az arany emberben* Tímea maga varrja esküvői ruháját. A külön fejezet egyszerre eszköze annak, hogy bemutassa az Athalie–Timea–Kacsuka viszonyrendszert, illetve Athalie kegyetlenségét és Tímea naivitását.¹¹⁵

Az öltözködés és anyagi kultúra tehát alapvetően a hagyományos női szerepekkel szemben támasztott társadalmi elvárások leképezéseként jelenik meg az egyes szövegekben; legfeljebb a műveltséggel, az irodalom pártolásával hozzák összefüggésbe. Egyetlen szövegben sem jelenik meg retorikailag az írás tevékenységének és az anyagi kultúra megteremtésének azonosítása.

Gyulai elbeszélésében azonban az öltözékekhez kapcsolódó másfajta viszony lehetősége formálódik meg: az anyagi csőd elkerülése érdekében házasságra kényszerülő Etelkában egy pillanatra felmerül, hogy varrásból tartsa el magát: „De hát én miért féljek az éhhaláltól, nincs-e két kezem, nem tudok-e dolgozni? Inkább varróleány, szolgáló leszek, mint Izidor neje”.¹¹⁶ De hamar el is veti az ötletet a várható nehézségek miatt. „Etelkának nincs annyi lelkierője és becsületérzése”,¹¹⁷ hogy visszamondja az érdekházasságot: „Etelka is talán a varróleányra gondolt, ki néha náluk is dolgozott, ki jó reggeltől késő estig varrt, mégis alig tudott annyit szerezni, hogy vak anyjával együtt eltengődjék s utoljára is a kórházban halt meg”.¹¹⁸

111 *Uo.*, 34–35.

112 *Uo.*, 36–37.

113 *Uo.*, 39–40.

114 KALOCSA Róza, *Irányszemlék, III. A nő, mint feleség = Magyar Nők Évkönyve*, 1864, Pest, 1863, 45–47.

115 Ennek egyéb, regényszerkesztési vonatkozásairól lásd: *Jókai Mórról másképpen. Fried Istvánnal Töbiás Krisztián beszélget*, Tempevölgy, 2016/4, 44–55, 46.

116 GYULAI, *Nők a tükör előtt, i. m.*, 119.

117 *Uo.*, 118.

118 *Uo.*, 120–121.

Varrónőnek állni, ruhaiparral kapcsolatos vállalkozásba kezdeni valóban nem volt túl népszerű tevékenység a korszakban. Az 1857-es pesti népszámlálás Kőrösi József által készített 1870-es újrafeldolgozása¹¹⁹ szerint a 131 705 (az eredeti statisztikában 76 622) lakossal bíró városban a *ruházat* címszó alatt előforduló szakmák (szabó, cipész, szűcs és egyéb) művelői összesen 8457-en voltak, ebből mindössze 186 a nő. A „női kézipar”-nak nevezett kategóriába 1511 főt soroltak. Mosásból 731 ember, ezen belül 682 nő és 49 férfi, piperéből 293 fő, 289 nő és mindössze 4 férfi tartotta el magát. Iparosként összesen 25 803 ember dolgozott, de akadt a Belvárosban 3 cserzővarganő; az egész városban pedig 5 női hentes és 5 mészáros működött. Összesen 79 emberre (78 férfire és 1 nőre) vonatkozóan tüntették fel az irodalommal kapcsolatos munkát foglalkozásként. Mindebből nemcsak az látható, hogy a nők jellemzően milyen jellegű munkát végeztek, ha egyáltalán dolgoztak (a foglalkozás vagy önálló kereset nélküli – jellemzően felsőbb társadalmi státuszú – nők kétszer annyian voltak a városban, mint a férfiak), hanem az is, hogy az írást művelő nők közül mindössze egyetlenegyőről tartotta úgy Kőrösi, hogy az foglalkozásnak nevezhető legyen.

Ennek oka abban az (ugyan egyelőre kivételesen ritkán, de a korszakban már megkérdőjelezett¹²⁰) társadalmi konszenzusban kereshető, amely szerint egy nőnek nem illendő önállónak lennie.

„A nő nemesebb hivatása és társadalmi egyenjogúsága el van ismerve; a hol a műveltség lehető előhaladottságban van, ott gátakat sem tesznek ez egyenjogúság tényleges foganatosítása ellen. Nálunk azonban még nem annyira. Látjuk például, hogy Angolországban a nők nem csak írónők, hanem minden szellemi és anyagi foglalkozást űznek, melyet természeti tehetségeik csak lehetővé tesznek; elláthatnak számos köz- vagy magán tisztet, a nélkül, hogy ez által rágalomnak vagy megítéltetésnek volnának kitéve. A nők önálló megélhetésének nálunk nem annyira phisicai oka van, mert hisz a mi nőink is képesek volnának arra, mire az angol nők! – az ok inkább az előítéletes világnézetben uralkodik, melylyel az emberek – nagy elfogultan, – viseltetnek az önálló nők iránt. A legközelebb lefolyt vita az író-nőkről elég szomorú példa rá, mily balul vélekedhetnek némely tárgy felett a legtudományosabb és legfelvilágosodottabb férfiak is; példa rá, hogy azon elfogult lenézés, melylyel a műveletlen népek viseltetnek a nőkiránt, még most sem bírt teljesen elenyészni. [...] Inkább engedik át bizonytalan jövőnek, nyomornak és bűnnek, semhogy tisztességes keresetmódról gondoskodnának számukra. Nálunk az

119 KÖRÖSY József, *Az 1857-dik évbéli pesti népszámlálás eredményei*, Pest, [Lith], 1870 1–2., (Sz. k. Pest városa statisztikai hivatalának közleményei, 2.), 1–2.

120 Kánya Emília többszörös szerepvállalása a nagyon kevés, de később követésre találó minta egyike. Vö. BOZSOKI Petra, *Kánya Emília diszkurzív közege: a Családi kör női szereprepertoárja és politikai nyelve*, ItK, 2018/5, 580–602.

olyan nő, ki bármilyen tisztességes önálló iparágat vagy üzletet folytat, félig-meddig azok közé soroztatik, a kik a nőiség határait túllépték. Arról pedig, hogy a leányokat egyenesen ilyen célra nevelnék, éppen szó sincs. Bár a nő valóságos rendeltetése a család, a kis körre szorított házifoglalkozás, mégis el kell fogadnunk, hogy életök fenntartására, ha erre rá vannak szorulva, minden pályát választhassanak és folytathassanak, melyre testi és szellemi tulajdonokkal bírnak. Ez azonban csak a kivételekre szól, csak azok részére, kik rá vannak szorulva; általános szabályként, a nő a férj alárendeltje, az ő köre a család.¹²¹

A korabeli közvélekedés szerint a honleányi szerep betöltéséhez a nevelésen és a férj támogatásán kívül a jótékonykodás, azaz irodalom támogatása is szükséges.¹²² A nők önállóságát tehát csak átmenetileg és végszükség esetén támogathatja az írás; ezzel maguk az értelmiségi nők is egyetértettek. Ha van is olyan regény- vagy elbeszélésbeli szereplő, aki ipari tevékenységből tartja fenn magát, felhagy vele, amikor (erénye jutalmaként) házasságra lép. A nem a megélhetésért folytatott tevékenységek (mint például a kézimunka) pedig nemcsak az alapműveltség részét képezi,¹²³ hanem egyfelől a takarékoság,¹²⁴ másfelől a szorgalmasság, a tétlenség-től mentes élet erényét biztosítja.

Ezt a nézetet az 1857-ben megjelenő *Egypár atlaszczipő* című novella főhőse is osztja, aki „igen szeretett volna a divatárusnői pálya után becsületes úton valami meglehetősen tensasszonyi állapotba jutni”.¹²⁵ Már az első mondatban összefonódik az irodalom, a nők, a divat, a politika és a társadalom: „Azon eset, mely e történetke tárgyát képezi, igen egyszerű, – miután azonban házasságon végződik, vígjátékot is lehetne belőle írni, de én nem ez oldalról akarom azt fölhasználni, hanem egyedül annak bebizonyítására, hogy a társaséletben mint a politikában – a fusiók és confusiók divatja van.”¹²⁶

Az elbeszélésben egy özvegyasszony elhatározza, hogy divatáruboltot nyit, de egyedül nem tudja kifizetni az üzlethelyiség bérleti díját, ezért társat keres. Egy vargával társul a közös helyiség kibérlésére, a varga pedig szerelmes lesz belé. Az asszony azonban egyelőre reménykedik, hogy az Eduárdnak nevezett léhűtő, öregedő nemes elveszi majd feleségül. A varga anyagi sikerét az hozza meg, hogy szerelme közelsége miatt túl kicsire szabja a cipőket, és az ezért a divatért lelkesedő „hölgyek” elárasztják megrendelésekkel.¹²⁷ Közben kiderül, hogy Eduárd a

121 MAJOR Béla, *A nők hivatása*, Magyar Nők Évkönyve, 4. évf., 1863, 1–17, 4–5.

122 Lásd például: *Uo.*, 14–17.

123 Vö. például *Uo.*, 11.

124 Vö. például [KÁNYA] Emília, *Százszorszép*, Magyar Nők Évkönyve, 4. évf., 1863, 135–151, 137–138.

125 BULYOVSKY Lilla, *Egypár atlaszczipő = Bulyovszky Lilla novellái*, 3. kötet, Pest, Szerző, 1857, 124.

126 *Uo.*, 119.

127 A PIM gyűjteményében megtalálható Csapó Etelke fehér atlaszselyemből készült bál cipője is, a novellában valószínűleg hasonló lábbelikről van szó. Vö. *Beszélő tárgyak: a Petőfi család relikviái*, i. m., 74.

városban van, de nem keresi fel az özvegyet, akinek a harmadik napon „azonban már nemcsak varróczérnája, hanem türelme is minduntalan elszakadt”,¹²⁸ ezért nyomozásba kezd. Kiderül, hogy udvarlója nem egy korábban vizionált szerencsétlenség miatt nem kereste fel, hanem azért, mert kártyázik, kávéházba jár. Az özvegy Blümelné „[p]ár napig zsörtölődött; hányt-vetett, keresztöltéseket csinált, gyúrte, törte az atlaszt, a selymet dühösen pattogtatta [...]”,¹²⁹ földhöz vágta a művirágokat és összeveszett a vargával. Az elbeszélő szerint azonban nagy szerencse, hogy „[a] divatárusnők, a szépnem azon nagytöbbségű osztályához tartoznak, mely nem öli magát vízbe, és nem fojtja meg magát széngőzzel, ha kedvesük odahagyja vagy megcsalja őket. [...] jelszavuk a házasság előtt: »gombház, ha leszakad, lesz más!»”¹³⁰ Végül kibékülnek a vargával, az özvegy pedig türelmet kér, hogy kiheverje a csalódást, és igazán megszeresse őt. Kiderül, hogy a varga egyik kuncsaftja (a nő Eduárd) nem fizetett, a cipőt pedig nem feleségének, hanem épp Blümelnének vette hitelbe. A kalandok után egymásra találó szerelmesek a cipőt végül megtartják és e gesztussal mond igent a vargának az özvegy.

A szöveg utolsó mondata így hangzik: „Schufriedet ezen pillanat boldoggá tette, s a közös boltot sohasem mondta föl nejével az atlaszczipő a boldogférj [sic] számára soha sem vált – papucscsá!”¹³¹ Ha megengedjük magunknak azt a luxust, hogy ezt nem metaforikusan értelmezzük, és nagyvonalúan átsiklunk afelett, hogy itt is a férfi döntése és szempontja érvényesül, emellett azt feltételezzük, hogy az immár Schufriednévá előlépő özvegyasszony az elvárások ellenére a házasságkötésük után is önállóan fenntartja saját boltrészét, akkor a befejezés nemcsak azért jelent boldog véget, mert a szerelmesek egymásra találtak, hanem legfőképpen azért, mert e kapcsolat – a korban egészen rendhagyó módon – valóban a férfi és a nő teljes egyenjogúságán alapul.

A novellagyűjtemény ajánlásában, amely nem másnak, mint Kemény Zsigmondnak szól, a következőt olvashatjuk:

„Különben a viláért sem szándékom munkámat mentetetni. Ez előszó nem akar az lenni, mint mikor a nő bevégeztet öltözékére illat-szeszt locsol, mely a csinált virágokba hamis lelket önt. Csupán tükör az, melyben még egyszer körütekintem a kész öltözéket. Fog-e mindenkinek tetszeni?... Bizonyára nem. Egyiknek kevés lesz a szalag, másik nem akart volna mellfodrokat, azt mondván bókkal, hogy kár a csipkénél patyolatosb bőrt eltakarni. Egyik egészen komor zárdanó ruhát, más meg kiáltóbb színeket óhajtana. Némelyek ismét egy-egy kiálló gombostű karczolásáért fognak neheztelni. Mindenkinek tetszeni csak a kaczerok akarnak. A kaczerkodás pedig nőnél rút, írónál és művésznél hiba. – Most olvasóm, lapozz tovább. Bulyovszky Lilla”¹³²

128 BULYOVSZKY, *i. m.*, 131.

129 *Uo.*, 134.

130 *Uo.*, 132.

131 *Uo.*, 148.

132 BULYOVSZKY Lilla, *Novellái*, Pest, Szerző, 1855–1857, I. kötet, 7.

A novella szerzője tehát Bulyovszky Lilla, aki ünnepest, tehetséges színésznőként nemcsak novellákat, hanem útinaplót is írt. A divathoz, az öltözködéshez színésznőként az átlagosnál is összetettebb viszony fűzte, mindez pedig írói önképéhez is szorosan hozzátartozott. Az ajánlás tükör: elsősorban magát a szerzőt emlékezteti arra, milyen elvárásrendszernek kívánt megfelelni. Bulyovszky Lilla ezen eszközzel az ajánlás címzettje, illetve az olvasók nézőpontját azonossá teszi: a szerző egyben olvasó és kritikus is; képes arra, hogy feltérképezze a különböző olvasói igényeket, emellett olyan erős írói öntudatról számol be, amely egyrészt nem kíván megfelelni az igények mindegyikének, másrészt tudja őket befolyásolni. Az írás, az írói, művészi tevékenységet egyértelműen a ruhaviselettel, az adott szöveg retorikai készletét a különböző divatelemekkel, a „nőiséggel”, és az önkifejezéssel azonosítja.

A vizsgált szövegek kapcsán tehát elmondhatjuk, hogy ha nem is oly mértékben, mint angolszász társaiknál, a magyarországi, magyarul alkotó írónők számára is lehetséges volt a divatot, az öltözködést, a piperét írásaikban – akár a férfi szerzőktől eltérő módon is – felhasználni: eszközt találni a férfiakétól eltérő írásmód megteremtésére és az írónői szerep megfogalmazására. Mindez pedig igazolja a Szendrey Júlia emlékére megrendezett kiállítás azon koncepcióját, amely nem pusztán a nemzeti divat felől értékeli a női szerepekhez rendelt korabeli anyagi kultúra egyes elemeit; Szendrey Júliát tehát nem társadalmilag elvárt szerepeinek teljesítése vagy elutasítása alapján ítéli meg, hanem az identitását alapvetően meghatározó írónői mivoltát helyezi a középpontba.

Összefoglaló

Christine Bayles Kortsch *Dress Culture in Late Victorian Women's Fiction* című könyvében azt a jelenséget járja körül, amelyet az irodalom, az írás és az anyagi kultúra, az öltözködés közötti kapcsolat jelentett a 19. század angolszász nőíróinak munkásságában. A tanulmányban arra a kérdésre keresem a választ, hogy az 1850-es évek végén fellelhető-e mindez a magyarországi női írók alkotásaiban, és ha igen, milyen formában. Vachott Sándorné, Bajza Lenke és társaik szövegeiben az öltözködésből és az ahhoz kapcsolódó tevékenységekből nemcsak a szereplők jellemére, egymás közötti viszonyaira, anyagi és társadalmi helyzetére következtethetünk, de az egyes ruhadarabok leírása adott esetben plasztikusabbá is teszik a szövegeket. Szendrey Júlia *A Pesti Napló* 61., 62. és 65. száma című elbeszélésében éppen a téma elhallgatása mutatja meg, hogy az írás az elbeszélő lényének elválaszthatatlan része. Bulyovszky Lilla *Egypár atlaszzipő* című novellája, és a novelláskötet elején található bevezető pedig kiváló példája az írás, az írónői önkép és a divat összefonódásának.

The dandy and the housewife: fashion as a means of (female) writers' self-representation in texts from the 1850s-1860s

In *Dress Culture in Late Victorian Women's Fiction*, Christine Bayles Kortsch describes the relationship between literature, writing, material life and fashion in the works of British women writers in the 19th century. Were these phenomena also present in the works of Hungarian women writers during the late 1850s, and if they were, how were they expressed? In the stories by Mrs Sándor Vachott, Lenke Bajza etc. we do not only get a picture of the personalities, relationships and social status of the characters, but also get a detailed description of the clothes that make the texts more realistic. In the short story 'A Pesti Napló 61., 62. és 65. száma' by Júlia Szendrey the omission of such topics shows her commitment to writing. In the work 'Egypár atlaszzipő' by Lilla Bulyovszky (especially in the foreword of her short story collection) we find a perfect example of the connection between writing, fashion and the female writer's self-image.